

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *The church seen from the south east.*

STORE DALBY KIRKE

HATting HERRED

Historisk indledning. Kirken tilhørte efter reformationen kongen, indtil den 1710 på auktion blev solgt til sognepræsten i Glud, Poul Glud, idet kaldsretten dog forblev kongens.¹ Ved midten af 1700-tallet hørte kirken under Skerrildgård (Nesbager Sogn), hvis ejer, Hans de Hofman, 1757 lod altertavlen staffere.² I den 1766 var kirken kommet under Jørgen Hvass de Lindenpalm til Tirsbæk (Engum Sogn), der 1774 sammen med herregården Williamsborg (Daugård Sogn) overlod den til sin svigersøn William Halling.³ Kirken hørte under Williamsborg, indtil baron Johan Frederik von Schmitzen 1808 solgte den til proprietær Iver Hansen på Borchsmunde (Hornum Sogn).⁴ Den forblev under denne gård til slutningen af århundredet, men var inden 1904 overtaget af sognets lodsejere. Kirken overgik til *selveje* 1. jan. 1912.⁵

Sognet har siden 1759 været *anneks* til Hedensted; tidligere var det anneks til Urlev (Bjerre Hrd.). En selvejergård regnedes endnu i 1840'erne som *mensalgård* tilhørende sognepræsten.²

Ved udskrivningen af ekstraskatten 1524-26 (den såkaldte 'landehjælp') blev den lille kirke takseret til kun 2½ mark og var dermed den lavest ydende kirke i det senere Vejle Amt.⁶ Ifølge historikeren Tyge Becker blev den tårnløse kirke i folkemunde kaldt 'Dalby ovn'; selv mente han, at kirken ved annekteringen til Hedensted burde have været revet ned.⁷ Igen 1866 overvejede man at lade den afløse af en ny bygning (jf. s. 1888).

I forbindelse med restaureringen 1970 fandtes i kirkegulvet, i skibets sydvestre hjørne, tre danske *mønter*, heraf en hulpenning slået under Erik af Pommern.⁸ Jf. også et løsfundet, middelalderligt **påsyningsmykke* (s. 1889).

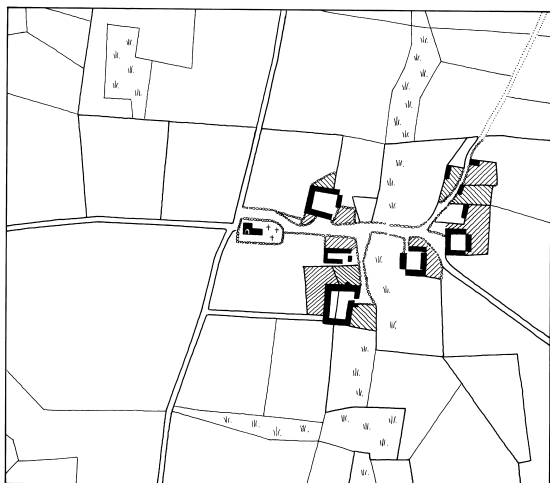

Fig. 2. Udsnit af matrikelkort over Store Dalby Sogns jorder, opmålt 1797 af Slesbager og kopieret 1819 af N. Mortensen. Tegnet af Merete Rude 2012. 1:10.000. – Detail of cadastral map of the lands of Store Dalby Parish 1797.

Det beskedne sogn (1801: 86 indbyggere) består af ét ejerlav, landsbyen Store Dalby.⁹ I sognet var der i ældre tid kun en større gård, Stovnbjerggård.

Kirken ligger i den vestre udkant af landsbyen med frit udsyn over markerne mod syd og vest. Kirkegården har bevaret sine gamle skel og omgives til alle sider af brede, jordfyldte *kampestensdiger* med en frodig bevoksning af græs og urter, bl.a. bregner og skovjordsbær. Digerne, hvori der indgår flere ret store sten, er senest omsat 1995 under ledelse af landskabsarkitekt Niels Junggreen-Have. Det slyngede forløb blev fastholdt og digerne genplantet med en del af de karakteristiske urter. Ved samme lejlighed blev ældre, syge elmetræer afløst af en række lindetræer inden for norddiget (arten *Tilia europaea* Pallida).¹⁰

De to *indgangspartier* i henholdsvis øst og vest er fornyet i slutningen af 1950'erne.¹¹ De består af køreporte, den østre også med en ganglåde, der lukkes af jerngitre med korstegn, ophængt i murede, tagafdækkede piller.¹² En tømret *†port*, opsat 1682,¹³ var tækket med egebjælde. 1702 var 'kirkegårdsmuren' nedfalden og port og låger ganske øde.¹⁴

En *mandskabsbygning* ('birumsbygning') inden for kirkegårdens sydøstre hjørne er opført 1988 af arkitektfirmaet Vilhelmsen & Kristensen. Den

lave, hvidtede bygning dækkes af et sadeltag med gavle i syd og nord. Huset afløste en beskeden *†bygning* af røde sten og med eternittag på samme sted med lokum, pissoir og redskabsrum.

†*Klokkeophæng*. Klokken hang indtil 1867 i en tømret, tagafdækket konstruktion ved korgavlen (jf. fig. 8). Ophængen, der 1700 omtales som 'klokkehuset', har formodentlig til dels lignet det i Urlev (jf. s. 1159). 1702 skulle 'træværket' repareres, fordi det rystede, når der blev ringet,¹⁴ og 1843 betegnedes det som et 'stillads'.² Ophængen blev nedtaget i forbindelse med korgavlens ombygning 1867, da klokken overførtes til en tømret *†klokkestabel* på kirkegården syd for den østre indgang.¹⁵ Her hang klokken, indtil den 1936 flyttedes til en muret kam over kirkens vestgavl (jf. ndf.).

BYGNING

Oversigt. Den lille romanske kirke består af kor og skib, der er opført af rå og kløvet kamp. Koråbningen har med al sandsynlighed været optaget af en art muret *†korskranke*. 1867 blev korgavlen og kirkens sydside nymuret i tegl, og samme år rejstes det nuværende våbenhus, der afløste et *†hus* af bindingsværk. *†Bjælkelofterne* er o. 1520 erstattet af hvælv. Vestgavlen er ommuret i ældre tid, og over denne er 1936 opsat en klokkekam. *Orienteringen* afviger ca. 10 grader mod nord.

Kirken er opført på en højning med fald til alle sider; højeste punkt findes under skibets østre halvdel. Den lille, forholdsvis anonyme bygning

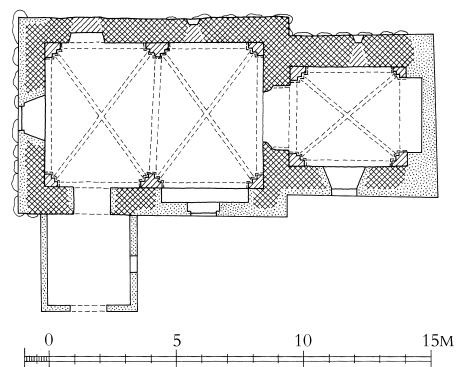

Fig. 3. Grundplan. 1:300. Tegnet af Merete Rude 2013 efter Helge Andreassen 1968, suppleret af Niels Jørgen Poulsen. – Ground plan.

Fig. 4. Kirken set fra nordvest. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *The church seen from the north west.*

er kun 15,5 m lang og dermed den næstmindste i Bjerre og Hatting herreder; kun kirken på Hjarnø er mindre. *Grundplanen* er enkel, og det rektangulære skib meget kort; springet mellem kor og skib udgør knap en murtykkelse. Korbuen svarer til lidt mindre end en tredjedel af skibets udvendige bredde.

Materialer og teknik. Oprindeligt murværk ses nu kun i nordsiden, hvor murene er rejst af rå og kløvede kampesten over en liggende *syld*. Hjørnerne, hvoraf nu kun skibets nordøstre er uforstyrret, er af tildannede granitkvadre, der også indfatter vinduer og norddør. I facaden er der fortrinsvis brugt ukløvede sten, hvorfor murfladen fremtræder med et noget 'knortet' præg. I vestgavlen, der synes at være ommuret allerede i middelalderen (og hertil senere skalmuret med små sten), er hjørnekvad-

rene kun på plads i de nederste skifter, mens andre er indsat i kampestensmuren. Ved ommuringen af gavlen må syldstenene være trukket ud, idet de nu er stærkt fremtrædende. De fornyede teglstensfacader i øst og syd hviler på en ny sokkel af granit, der er i plan med muren, og hvis sten meget vel kunne være de gamle kvadre fra kirkens østre hjørner. Kassemurens kerne er blottet i loftsrummene og ses her at være af små, runde marksten støbt i en fed kalkmørtel.

Vinduer. Kor og skib har hver bevaret et vindue i nordsiden. Koret må oprindeligt have haft et vindue i hver af de tre sider, og skibet formodentlig ligeledes kun ét i hver langside. De små åbninger ses nu som udvendige, rundbuede blændinger, der er indfattet af tildannede kvadre; vinduet i koret spores også indvendig. Vinduerne

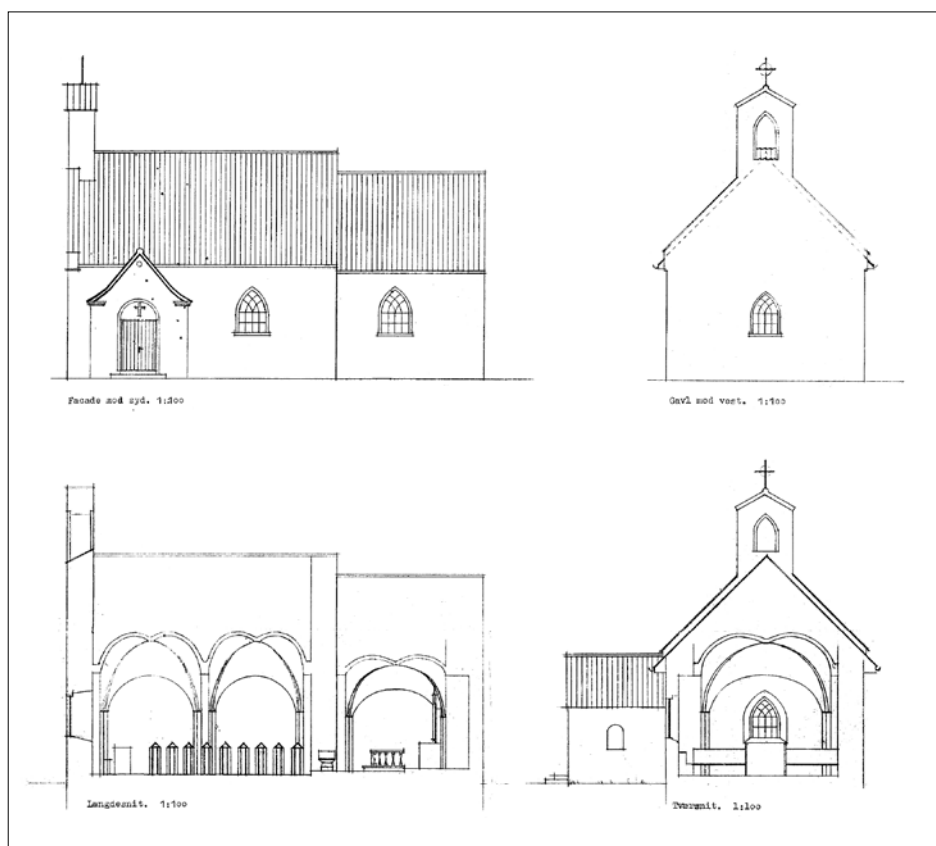

Fig. 5. Opstalter og snit. 1:300. Skitse-mæssig opmåling ved Helge Andreassen 1968. – *Elevations and sections.*

har monolite overliggere og karme af kun én sten; skibets vindue har tillige en egentlig sålbænk. Dimensionerne er beskedne og lysningerne ganske smalle: vinduet i koret måler 94×47 cm med toppen af buen 60 cm under sugfjælen; lysningen er kun 15 cm bred og ligger ca. 30 cm inde i muren. Skibets vindue er 80×52 cm med top 50 cm under sugfjælen, lysningen 20 cm bred.

Af de to *døre* er den søndre stadig er i brug, men udvidet og omdannet og nu svagt fladbuet. Den rektantede, tilmurede *norddør* måler udvendig 198×103 cm og dækkes af en stenbjælke; karmene er af rejste kvadre, fire i hver side. Indvendig står døren som en uregelmæssig niche, 140 cm bred og 40 cm dyb. Også her er den dækket af en stenbjælke, mens siderne er af rå marksten. Samme materialer er brugt ved tilmuringen, der er foretaget inden 1840'erne,² sandsynligvis meget tidligere.

Indre. Kampestensvæggene står trods pudsning med en ret urolig overflade. Korets ommurede østvæg og skibets sydvæg optages siden 1867 af dybe, rundbuede nicher. Rummene har oprindeligt været dækket af tøjbjælkelofter, der o. 1520 er afløst af murede hvælv.

Den runde *korbu*, 285 cm høj og godt 2,5 m bred (den smalner lidt til mod øst), har med al sandsynlighed oprindeligt været delvis udfyldt af en art muret tøjkorsskranke (se ndf.). Åbningen har lavtsiddende *kragbånd* af granit, hvis affasede underside befinder sig kun 110 cm over gulvet. Buen er sat af tildannede kilesten, mens vangerne bag pudsen synes at være af kløvet kamp. Nederst i de vestre hjørner sidder i hver side en kløvet kampesten, som er i forbandt med triumfmuren og rager ind i koråbningen (jf. fig. 23); den plane flade vender imod skibet og flugter med triumfvæggen. Stenen i nord hæver sig ca. 40 cm

over det nuværende kortrin og griber 20 cm ind i korbuens åbning, den søndre er 50 cm høj og griber 35 cm ind i åbningen.

De fremspringende sten kan sandsynligvis forklares som rester af en mærkelig type muret *†korskranke*, der har optaget koråbningen indtil brysthøjde og har haft en gennemgang i midten (jf. rekonstruktion fig. 6). Lignende sidelukker er bevaret i et par romanske landsbykirker i Vestsverige, hvor skranken har fuld murtykkelse og har været en del af den oprindelige indretning. I de små kirker i Horla og Suntak (begge Västergötland) er gennemgangen godt og vel halvt så bred som koråbningen; i den sidstnævnte kirke, hvor korbuen har kragbånd, afsluttes skrankemuren 60-70 cm under disse.¹⁶

I Store Dalby vil først en udgravning i gulvet kunne afgøre tykkelsen af skranken. Heller ikke murens højde kan endeligt fastslås. I den foreslåede rekonstruktion (fig. 6) er der regnet med en øgning af gulvniveauet på ca. 30 cm siden kirkens opførelse, og skrankens højde er angivet til lidt over en meter.

Lave skrankemure med en centralt placeret dør er hidtil ikke påvist i Danmark, vel fordi man senere har gjort sig umage for at slette sporene. Kirken i Randlev har haft en tvedelt koråbning (DK Århus 2464 ff.), og spor af murede korskanter med to døre flankerende et murstykke er fremdraget i sjællandske, skånske og bornholmske kirker.¹⁷ Vi kan kun gisne om, hvor længe skranken i Store Dalby var i behold, og hvorfor dele af den blev ladet tilbage. Måske har de udstikkende kampesten kunnet tolereres, fordi de siden reformationen til dels har været skjult af stoleværket.

Gavltrekanterne er nye og af mursten, de to østre fra 1867, den vestre ændret ved en tidligere ombygning. Sidstnævnte er 1936 ved opsættelsen af en klokkekam (se ndf.) forsynet med en muret kam.

Ændringer og tilføjelser. Den væsentligste ændring af bygningen var indbygningen af hvælv o. 1520. Kirken har muligvis været uden våbenhus indtil begyndelsen af 1700-tallet (se ndf.).

Krydshvælvene fra o. 1520 (jf. kalkmalerier) er af egnens vanlige type med kapperne hvilende på helstens, runde buer og falsede piller med afrun-

dede kragbånd af én sten. Ribberne er nederst af kvarte sten; der er overribber af hele sten med trædetrin. I sviklerne er der spygatter.

Våbenhuset fra 1867 er af røde mursten, der siden 1936 har stået hvidtet. Murene er afsluttet med en gesims, og huset dækkes af et let svejftet tag. Den retkantede dør i syd er anbragt i en rundbuet indfatning med kors. Et lille vindue i øst er udvidet engang i første del af 1900-tallet; her sad tidligere en halvrund støbejernsramme, der var overført fra det ældre *†våbenhus* (se ndf.). Rummet dækkes af et gråmalet træloft, hvori en lem giver adgang til loftsrummene.

†Våbenhus. Det grundmurede hus afløste et våbenhus af bindingsværk (jf. fig. 8), der var rejst i begyndelsen af 1700-tallet.¹⁸ Den lille, teglhængte bygning havde murede tavler, og gavlspiden var dækket af en tjæret træbeklædning. I 1820'erne manglede loftet.¹⁹ I vinduet indsattes 1861 en støbejernsramme.¹⁵

Den murede *klokkekam* over skibets vestgavl er som nævnt opsat 1936.²⁰ Klokken hænger i en falsset, svagt spidsbuet åbning; kammen er dækket af et lille teglhængt sadeltag og kronet af et ringkors.

Bygningens *vedligeholdelse* og løbende *istandsættelse* i ældre tid omtales sporadisk i regnskaberne. 1614 betales en murer for det arbejde, som han havde udført på kirken i en 14 dages tid. Han havde gjort et vindue på gavlen (vestgavlen?)

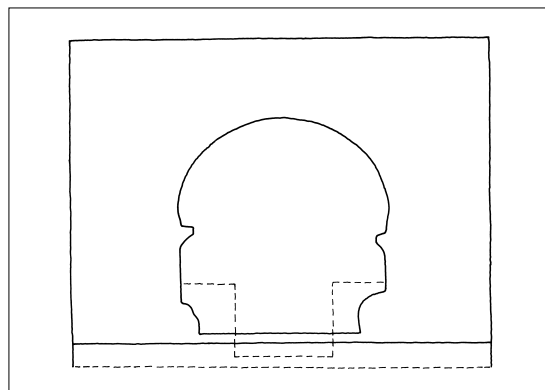

Fig. 6. Romansk triumfvæg med korbue og forslag til *†korskranke* med en dør i midten (s. 1887). 1:100. Rekonstruktion med oprindeligt gulvniveau ved Niels Jørgen Poulsen, tegnet af Merete Rude 2013. – *Romanesque chancel wall with chancel arch and proposal for chancel rail with a door in the middle. Reconstruction with original floor level.*

Fig. 7. Kirken set fra sydøst efter ombygningen 1866-67. Foto 1925. – *The church seen from the south east after the rebuilding in 1866-67.*

og forbedret taget, hvor der var behov, og havde hertil hjælp af en håndlanger ('pligtskarl'), mens to andre karle hjalp smeden, da han smedede vinduesstængerne. Foruden vinduesglas og jern ('stål') var der udgifter til tre tønder kalk, 200 mursten og træ til vindskeder.²¹ 1702 fandt synsmændene, at 'hvælvingen' og muren inde i kirken mange steder var bristet, og at den midterste bue (gjordbuen i skibet) behøvede to jernankre til at holde den fast; 'muren på vestgavlen' var helt

brøstfældig.¹⁴ 1861 muredes en ny $\dagger$ gesims over vestgavlen, og det følgende år blev kirken kalket ude og inde.¹⁵

Kirkens udseende ved midten af 1800-tallet fremgår af en lille penne-tegning (fig. 8), der viser kirken med det gamle $\dagger$ bindingsværksvåbenhus og $\dagger$ klokkestativet ved korgavlen. Bygningen havde da – som i dag – kun tre *vinduer*: to i sydsiden og ét i vestgavlen. 1814 beklagede synet, at vinduerne var for små og gav for lidt lys,²² og 1818 noterede man, at ingen af de tre vinduer målte mere end $1\frac{1}{4} \times 1$ alen (godt 75×60 cm).²³ De fladbuede åbninger, der formodentlig har haft trærammer, afløstes 1859 af vinduer med spidsbuede *støbejernsrammer* ($2\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$ alen), sandsynligvis de nuværende.

Bygningen fik 1833 prædikatet 'i forsvarlig stand',¹⁵ men levede en generation senere ikke op til synsmændenes krav, hvorfor der 1866-67 gennemførtes en omfattende '*hovedreparation*' under tilsyn af kgl. bygningsinspektør V. Th. Walther, Århus. Forinden havde Kultusministeriet bedt ham foretage et såkaldt 'særligt syn' over kirken og afgøre dens skæbne, idet der på grund af dens dårlige forfatning kunne være tale om at opføre en helt ny kirke. Til stede ved synet 30. aug. 1866 var tillige murermester Jensen og tømrermester Steinbrenner, begge Århus. Bygningsinspektør-

Fig. 8. Kirken tegnet af Gotfred Burman Becker o. 1850 (jf. s. 1027). Den lille bygning står med et tømret $\dagger$ klokketophæng ved korgavlen (s. 1884) og med et $\dagger$ våbenhus af bindingsværk (s. 1887). – *Church drawn around 1850. The small building stands with a timber bell cot at the chancel gable and with a half-timbered porch.*

rens svar til ministeriet 11. sept. indeholder dels en tilstandsrapport, dels en anvisning på, hvordan en istandsættelse kunne udføres. Walther lod det dog være op til kirkeejeren selv (besidderen af Borchsminde) at træffe afgørelsen, idet han med stor largesse bemærkede, at man ved et eventuelt nybyggeri ikke ville være forpligtet af en 'bestemt udpræget stil'. For nok havde bygningens stil oprindelig været 'rundbuet', men deraf var der nu næsten ingen spor tilbage. Kun skulle der i tilfælde af en ombygning af hele kirken indsendes de nødvendige tegninger til ministeriets godkendelse.²⁴

Ved hovedreparationen, der som nævnt også omfattede et nyt våbenhus og fjernelse af tårnkeophænget, blev korets østmur samt store dele af kirkens sydside frem til våbenhuset ommuret i tegl og cement (jf. grundplan). Bag alteret er indrettet en rundbuet niche, en slags 'præsteværelse', mens en tilsvarende niche, udsparet i skibets sydvæg, har givet ekstra siddepladser, idet der her er opstillet en langsgående bänk. De nymurede partier, korgavl, sydfacade og våbenhus stod i de følgende generationer i blank mur, indtil de 1936 blev hvidtet ligesom de øvrige mure. Korgavlen smykkedes af en gesims fra 1867. Skibets østgavl står med brunmalede vindskeder, og samme farve har også sugfjælene.

En *restaurering 1970* (arkitekt Helge Andreasen) omfattede en almindelig bygningsmæssig istandsættelse samt bl.a. en fornyelse af varmeanlægget og ny gulvbelægning. Arbejdet ledte til fundet af kalkmalede dekorationer i hvælvene (se ndf.). Efter tiltagende revnedannelse i murværket, bl.a. i skibets gjordbue, er der 2005 foretaget en statisk sikring af bygningen under ledelse af arkitekt Jens Vilhelmsen.

Gulvene er af små gule, sekskantede fliser fra 1970; under stolestaderne er der træfjæle. Alterpartiet er hævet et trin over det øvrige kor, der igen er hævet et trin over skibets gulv. Provsten påbød 1856, at der skulle lægges fliser foran alteret, og at stenene i det gamle murstensgulv skulle genbruges under stolene.¹⁵

Tågværkerne er i eg og middelalderlige med bladede samlinger og korte spærstivere. Koret har ét lag hanebånd, skibet to lag. Spærskoene er i

kraftige dimensioner og formodentlig afsavede loftsbjælker. Tagene er nu som tidligere hængt med tegl, idet kirken har haft tegltag i det mindste siden 1600-tallet.¹³

Opvarmning. Kirken fik et elektrisk varmeanlæg 1952, der igen er fornyet 1970. Den har kunnet opvarmes siden 1897, da der opstilledes en kakkelovn i skibets nordvestre hjørne, i de første år med aftræk gennem en skorstenspipe øverst i gavlspejden.¹¹

**Løsfund.* I skibets sydvesthjørne fandtes 1970 et *påsyningssmykke* fra o. 1350 (fig. 9), af støbt messing med forgyldning, 3,1×3,1 cm. Det viser i gennembrudt arbejde en halvt oprejst løve med højre ben sat frem og halen bugtende sig op over ryggen. Halen danner to øskener til påsyning, og en tredje ses ved venstre ben. Sådanne smykker brugtes ofte mange ad gangen, og de udgjorde ikke sjældent en heraldisk markering. Løven kan, selv om den udgør en figur for sig, have været den ene af to, der flankerede et skjold, som man ser det på en række våbenhæfter i den såkaldte Slagelseskate fra før 1372.²⁵ Opbevares i Nationalmuseet (inv.nr. D19/1970).

Fig. 9. Løve, et *påsnyingsmykke fra o. 1350 fundet i gulvet (s. 1889). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Lion, gilt brass application found in the floor, c. 1350.*

Fig. 10. Kalkmalet roset i koret, o. 1520 (s. 1890). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Wall-painted rosette in the chancel, c. 1520.*

KALKMALERIER

Under kirkens istandsættelse 1970 fremkom i hvælvene dele af en kalkmalet *dekoration fra o. 1520*, der har smykket alle tre fag. Alt er igen overhvidtet med undtagelse af en roset i korhælvets østre kappe (fig. 10), der blev rensat og retoucheret af Olaf Hellvik.²⁶ Udsmykningen er nært beslægtet med andre muremester-dekorationer i Århus Stift og som vanligt udført med vekslende rødbrune og gråsorte farver. Den bevarede roset, der består af indskårne 'pilefjer' omkring et sekspas og omgivet af en cirkulær siksakramme, var gentaget på korhælvets øvrige kapper. Rosetterne er anbragt over det velkendte treblad, der var samlet omkring en ring og indrammet af en trekant med krabbeblade. Andre krabber ledsagede ribberne, som var smykket med sparrer i siksak. Skibet har været udsmykket på tilsvarende vis, idet en roset i østre hvælvs østkappe dog var omgivet af krabber, mens nogle af krabbebladene, der ledsagede ribberne i vestre hvælv, var reduceret til 't-agtige' småfigurer.

Dekorationen er udført af murerne som en afslutning på hvælvbyggeriet. Flere elementer (ro-

setter, krabbeblade og treblade) ligner malerier i andre kirker så meget, at vi må tro, at det er håndværkere fra samme sjak, der har muret og malet i både Urlev, Ørum og Vrigsted (s. 1166, 1194 og 1328) samt i Tørring Kirkes vestre fag (*DK Århus* 4406).

Af en fragmentarisk *indskrift* med versaler fra 1600-tallet (fig. 11) kunne kun afslutningen »Anno D(omi)ni 16..« samt enkelte bogstaver læses. I nordsiden af korets vestre skjoldbue.

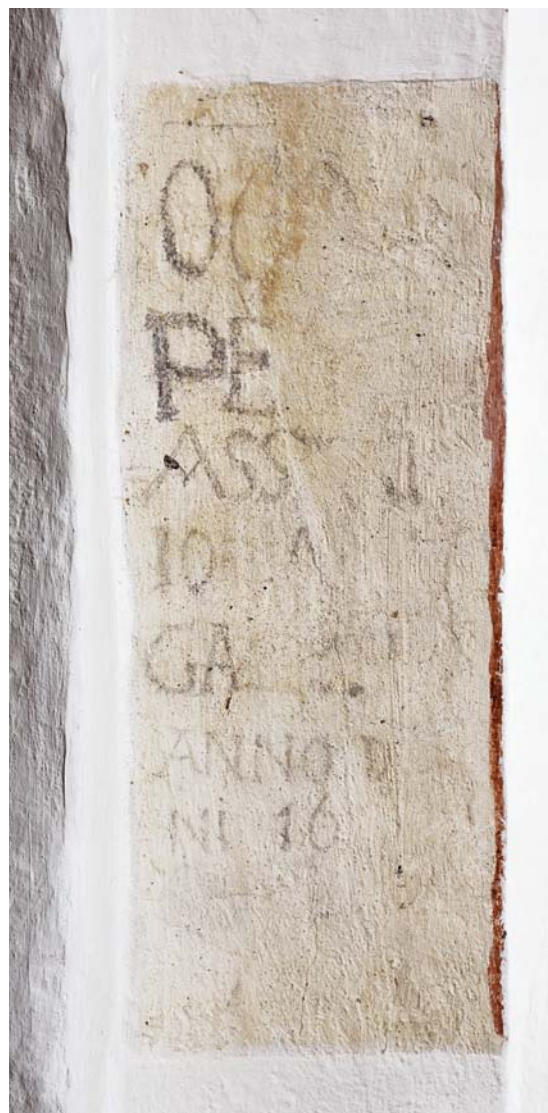

Fig. 11. Kalkmalet indskrift i koret, 1600-tallet (s. 1890). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Wall-painted inscription in the chancel, 17th century.*

Fig. 12. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Interior seen towards the east.

INVENTAR

Oversigt. Det ældste stykke er den romanske granitdøbefont med indristet bladranke. Den stærkt fornyede prædikestol er fra o. 1580, og et afrenset alterbordspanel må dateres o. 1600. Klokken er ifølge indskrift støbt 1633 af Jørgen Hansen i Århus, et nederlandsk dåbsfad kan dateres o. 1650, og alterstagerne fra 1687 eller derefter er sjældne arbejder af tin (nu forsolvet), som skyldes Helle Andersen i Odense.

Altertavlen er fra 1757 men hårdt restaureret 1930, og altersølvet er udført 1806 af Nicolai Brandt i Horsens. Et krucifiks må dateres o. 1900, og altermaleriet af Vandringer på Søen er malet af Ernst Trier 1960, indsat 1993.

Farvesætning og istandsættelser. Inventaret er farvesat ved sin seneste istandsættelse 1993 af konservator Karsten Larsen, Ringe, med blå, grå og sort grundfarve.

Ældre kirkesyn giver indtryk af stor nøjsomhed og fattigdom. 1700 manglede både alterdug, messehagel, 'messesærk', skriftestol og 'bækken' (dåbsfad). †Kalk og disk var af tin og †alterstagerne af træ. Altertavlen rummede et 'gammelt billede', som snarest var midtaldersligt, og som 1715 var 'helt slet' ligesom en del af stolene var 'rent øde'.

1702 sagdes kirkens prædikestol mærkeligt nok at være 'opmuret af teglsten'. Der kan have været tale om en ældre †prædikestol, i hvilket fald den nuværende er kommet til senere fra en anden kirke. Det er dog også tænkeligt, at den nuværende prædikestol har haft en høj, muret fod.

Kirkens altertavle blev 'sat i stand' 1757 på foranledning af kirkeejeren Hans de Hofman. Men oplysningen skal formentlig forstås sådan, at den nuværende tavle blev udført helt af ny. Dens ældste bemaling var rød med grå marmorering og på vingerne hvidt bladværk på rødbrun bund.

En nymaling af altertavlen foretoges 1818, og o. 1845 udførte en maler Hansen fra Hyrup i Stouby Sogn et nyt †altermaleri af Jesus, der helbreder en syg. Det kaldtes 'meget dårligt' 1883, da det afløstes af et olietryk klæbet på lærred, »Kommer til mig«, der var signeret »Heydech 1878«.

I den senere del af 1800-tallet og o. 1900 maledes der gentagne gange med egetræsfarve i kirken, og 1870 indsattes nye †stolestader (jf. fig. 25). De udskiftedes med de nuværende 1930, da kirkens hovedmøbler blev bastant istandsat og malet med blåt, gråbrunt og grå marmorering.

Alterbordet er fra 1930, muret med planpudset bagside, afstanden fra østvæggen er 111 cm. Bordet dækkes på de tre sider af et *alterpanel* af fyr fra o. 1600, 144×80 cm, 100 cm højt. Mens kortsiderne hver har to profilfyldinger under en tand-snitliste, prydes *forsiden* (fig. 13) af tre arkadefelter over profilkantede fodfelter. Pilastre med beslagværk og profilkapitæl bærer bueslag med forsænket neglesnit og beslagværk i sviklerne. Øverst løber en tandsnitliste fra 1965, da panelet måtte istandsættes som følge af svampeangreb. Det står siden da i afrenset træ med sortmalede felter.

†*Alterklæder*. 1681 havde kirken et alterklæde af rask (uldent tøj), der 1702 kaldtes gammelt.¹⁴ 1868 ønskedes anskaffet et nyt alterklæde af silke- eller uldflojl med ægte guldguloner,¹⁵ og 1909 købtes et af plys med guldkors og guldguloner.¹¹ 1959 nævnes et †*antependium*.¹¹

Altertavle (jf. fig. 14), 1757, men stærkt fornyet 1930. Den er udført i forsinkede og forenkledede renæssanceformer med to halvsøjler, udsavede vinger og stejl topgavl (ny), der krones af et kors. Storfeltets *maleri*, Vandringen på Søen, er udført 1960 i olie på lærred af Ernst Trier og indsat 1993. Træværkets bemaling fra 1993 har blå, grå

og sort grundfarve og omfatter lysegråt bladværk på sort bund samt indskrifter i gylden antikva på sort bund. I frisen citat fra Joh. 11,40, i postamentet fra Matt. 14,30–31.

Danske Atlas (IV, 141) oplyser, at altertavlen var ‘sat i stand’ af (kirkeejeren) Hans de Hofman 1754, et årstal, der snarest skal være 1757, som læstes på tavlen 1843,² og som må antages at gælde tavlens udførelse. En undersøgelse 1973 konstaterede en ganske velbevaret oprindelig staffering med rød og grå marmorering, gråbrune bladmotiver og på vingerne kraftige hvide og hvidgrå bladløb på en rødbrun bund; såvel frise som postament havde haft indskrifter. En lidt yngre overmaling, vistnok fra 1818,¹⁹ synes kun at have været delvis og var afløst af to egetræsådringer, den yngste ledsaget af guldbronze.²⁷

1883 ønskede man at udskifte et da ca. 40 år gammelt og ‘meget dårligt’ †*altermaleri* af en maler Hansen fra Hyrup (Stouby Sogn).²⁸ Det forestillede Jesus, der helbreder en syg. I stedet fik tavlen et †*alterbillede*, »Kommer til mig« (fig. 15), der havde karakter af et olietryk klæbet på lærred, og var signeret »Heydech 1878«. Hertil hørte gyldne indskrifter med fraktur, i topgavlen: »En Herre, en

Fig. 13. Alterbordsforside, o. 1600 (s. 1892). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Front of communion table, c. 1600.*

Fig. 14. Altertavle, 1757 (stærkt fornyet 1930), med altermaleri, Vandringeren på Søen, ved Ernst Trier 1960 (s. 1892). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – Altarpiece, 1757 (much renewed in 1930), with altar painting, *Jesus Walking on the Water*, by Ernst Trier, 1960.

Tro, en Daab, En Gud, og Alles Fader», og i postamentet citat fra Rom. 6,23. Stafferingen fra 1930 var præget af blå, gråbrunt og grå marmorering.

† *Alterprydelser*. 1702 havde man i stedet for altertavle 'et gammelt billede, som syntes engang at have været forgyldt' (middelalderligt?). Billedet

Fig. 15. Altertavle, 1757, med altarmaleri, 'Kommer til mig', signeret »Heydech 1878« (s. 1892). Foto Karsten Larsen 1993. – Altarpiece, 1757, with altar painting, 'Come Unto Me', signed "Heydech 1878".

må antages at have stået i en tavle, for 1715 kaldes alterprydelsen en 'altertavle med et træbillede', der da var 'helt slet'.¹⁴

Altersølv (fig. 16), 1806, udført af Nicolai Brandt i Horsens.²⁹ *Kalken*, 18,5 cm høj, har cirkulær, profileret fod, cylinderskaft, linseknop og halvkuglebæger. På foden læses kirkens navn med frakturskrift (nyere), og under foden er med skriveskrift graveret: »Foræret af Niels Borch og Else Marie Friborg 1806«; her ses også guldsmedens stempel (*Bøje* nr. 6190). *Disken*, tværmål 11,5 cm, har på fanen cirkelkors og indskrift som kalken; på undersiden Brandts stempel. †*Altersølv*. 1692 anskaffedes kalk og disk af tin,¹³ sikkert samme udstyr, som eksisterede frem til 1806.³⁰

En *alterkande* fra o. 1960 er ganske enkel og glat samt under bunden forsynet med sikkerhedsgravering og stemplet »TLM Sterling handmade 9255«. 1862 ønskedes anskaffet en †*oblætæske* af porcelæn.¹⁵

Alterstager. 1) (Fig. 17), 1687 eller derefter, af tin (forsølvet), udført af Helle Andersen i Odense.³¹ Stagerne er 26 cm høje med flad, cirkulær fod, godronneret krave og snoet skaft. På foden læses med nyere frakturskrift: »St. Dalby kirke«, og på fodens underside ses to ens stempler for mesteren (fig. 26), der rummer initialerne »HAS« over årstallet (16)87.³² Forsølvningen er sket efter 1901 (foto i NM). 2) 1895, af messing, 37 cm høje, med cirkulær fod, balusterskaft og flad lyseskål. På foden læses med skriveskrift: »Gave fra M. Hansen St. Dalby 1895«.

†*Alterstager*. 1) 1681 havde kirken blot et par lysstager af træ,¹³ ligeledes 1702, og året efter påtalte synet, at stagerne burde være af messing.¹⁴ 2) Et sæt 'gamle, grimme jernlysestager ganske uden kunstnerisk betydning', der 1895 skulle afløses af nye.¹⁵

1702 var bindet gået fra på †*alterbogen*, fordi den ofte førtes til Stenderup Kirke, hvor der ikke var nogen alterbog.¹⁴

†*Messehagler*. 1700 og 1715 manglede både hagel og 'særk'.¹⁴

Alterskranke, 1930, halvcirkulær med drejede balustre. Malet med grøn grundfarve, gråt og guld. Et fotografi fra o. 1900 (fig. 25) viser en lige †*alterskranke* med udsavede balustre, måske fra 1757.

Døbefont (fig. 19), romansk af rødgrå granit, 74 cm høj, kummens tværmål 65 cm. Foden udgør en

Fig. 16. Altersølv, 1806, udført af Nicolai Brandt i Horsens og skænket af Niels Borch og Else Marie Friborg (s. 1894). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – Altarpiece, 1806, by Nicolai Brandt in Horsens, donated by Niels Borch and Else Marie Friborg.

Fig. 17-18. 17. Alterstager af tin fra 1687 eller derefter, udført af Helle Andersen i Odense og skænket af gårdejer Marius Hansen 1895. Nyere forsølving (s. 1894). 18. Dåbsfad nr. 1, o. 1650, nederlandsk (s. 1895). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – 17. *Altar candlesticks of pewter from 1687 or later, by Helle Andersen in Odense, donated by farm owner Marius Hansen in 1895. Recent silver-plating.* 18. *Baptismal dish, c. 1650, Dutch.*

forenklet søjlebase med kun svagt markerede hjørneklodser og en vulst ved overgangen til det ganske korte skaft. Herfra udvider kummen sig konisk til de lodrette kummesider. De prydes af en indristet, omløbende bølgeranke, der forneden afgrænses af en tovvstav, foroven af en spinkel vulst og et zigzag-bånd. Fonten, der har rester af kalk, blev 1861 flyttet til korets nordside. 1904 havde den plads ved korbuens nordside, hvor den stadig står.

Fonten tilhører en lille lokal gruppe, der udmærker sig ved sin indristede dekoration, og som også omfatter fontene i Ølsted og Korning (s. 1718, 1797) samt i Hornstrup (Nørvang Hrd.).³³

Dåbsfæde. 1) (Fig. 18), o. 1650, af drevet messing, nederlandsk, tværmål 42 cm, med en fremstilling af Syndefaldet i fordybningen. Fanen smykkes af en bølgeranke med drueløv. Fadet har et nært sidestykke i Krønge Kirke (DK Maribo 748). 1684 og 1702 savnede fonten 'bækken', hvorfor fadet må være kommet til kirken senere.³⁴ 2) O. 1950, af hammerslået messing med tovsnoet kant, tværmål 30 cm.

En †*dåbskande* af tin med låg ønskedes anskaffet 1862.¹⁵

Krucifiks, o. 1900, figuren af blødt, lyst træ, 32 cm høj, det glatte kors af bejdset eg. Jesus, der

nærmest er af sengotisk type, hænger i skrånende arme, hovedet, med en flettet tornekroner, hælder imod venstre skulder, brystkassen er udspilet, lændeklædet kort, og højre fod er lagt ind over den venstre. Ophængt på skibets nordvæg i østfaget.

Fig. 19. Døbefont, romansk af granit (s. 1894). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Font, Romanesque, of granite.*

Fig. 20. Prædikestol, o. 1580, stærkt fornyet 1930 (s. 1896). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Pulpit, c. 1580, much renewed in 1930.*

Prædikestol (fig. 20), o. 1580, stærkt fornyet i fyrretræ og bøg ved restaureringen 1930. Kurven har seks fag med to rækker felter, der indfattes af perlestave og på hjørnerne kantes af nye, glatte frisøjler. De øvre felter smykkes af akantusløv i ungrenæssancestil, der de fleste steder udspringer af eller løber ud i ansigtsmasker (fig. 21–22). Et sted danner løvet en hel bladmaske (fig. 22, en såkaldt 'grøn mand'), et andet sted danner det en art piedestal for et englehoved. De nedre felter udgøres nok af det gamle panel,³⁵ men det fremtræder nu med helt normaliseret foldeværk. Fra 1930 er også de udsvejfede hængestykker med rombemotiv, gesimsen (med æggestav) og den stejle opgang.

Prædikestolen står i skibets sydøstre hjørne på en måske oprindelig bærestolpe med skråstivere.

Bemalingen er fra 1993 med blå og grå grundfarve, den sidste som marmorering på søjlerne. På de gamle felter er endvidere brugt grønt, rødt, hudfarve og forgyldning.

Under stolens gulv minder påmalede *indskrifter* om malearbejder i kirken: »H. P. Erichsen fra Odense, Malersvend, den 20. Juni 1858« og (nu skjult) om en maler fra Hedensted, der virkede i kirken i april 1906. Under prædikestolens nordligste, nedre felt er endvidere opsat to metalplader med indskrift: 1) »Aar 1930 Altersranken fornyet, Alter og Prædikestol udsmykket, skænket af Ma-

rius Hansen St. Dalby«. 2) »Aar 1936 installeredes elektrisk Lys i Kirken, skænket af Gaardejer Hans K. Hansen og Hustru Sørine Hansen, St. Dalby«.

1702 sagdes kirkens prædikestol at være 'opmuret af teglsten'.¹⁴ Denne overraskende oplysning rejser spørgsmålet, om prædikestolen har haft en kraftig muret underdel eller måske en muret $\dagger$ forgænger; i sidste fald skulle den eksisterende prædikestol være tilført fra en anden kirke (jf. ndf.). En farveundersøgelse 1973 viste inderst på træet kun et brunt farvelag, hvorover der lå et lag med gråviolette og gulbrune farver, og yderst to lag egetræsfarve fra slutningen af 1800-tallet eller begyndelsen af 1900-tallet (jf. indskrifter). Et fotografi fra o. 1900 (fig. 25) viser prædikestolen egetræsmalet med glatte, nedre felter og en stejl opgang, der kan have været fra 1757.

$\dagger$ Prædikestol? 1702 sagdes prædikestolen som nævnt at være opmuret af teglsten og at sav-

ne 'overdel' (himmel).¹⁴ Murede prædikestole er sjældne og stammer gerne fra senmiddelalderen eller renæssancetiden.³⁶ Det er dog også muligt, at stenene blot har været en art podium som i Grejs (Nørvang Hrd.), hvor præsten indtil 1615-16 blot stod på 'nogen sten'.³⁷

Stolestaderne er fra 1930 og har let skrånende ryglæn og profilerede plankegavle med tresidet afslutning. Bemaling fra 1993 i blå, gråt og guld.

$\dagger$ Stolestader. 1702 var størstedelen af stolene 'ganske brøstfældige', og 1715 kaldes en del stole 'rent øde'.¹⁴ 1864 opsattes der $\dagger$ hatteknager på væggen over mandsstolene,¹⁵ og 1870 blev der indsat nye stolestader i nygotisk stil efter forbillede af staderne i Hedensted Kirke (jf. fig. 25).¹¹

1702 manglede kirken en $\dagger$ skriftestol.¹⁴ En $\dagger$ degnestol nævnes 1830, da døren var løs,³⁸ og 1861, da den stod i korets sydside og skulle 'indskrænkes'.¹⁵

Fig. 21-22. Prædikestolsfelter, o. 1580, med akantuslov og bladmasker (s. 1896). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – Pulpit panels, c. 1580, with acanthus vine and foliage masks.

Fig. 23. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Interior seen towards the west.

Kirken manglede *†fattigblok* 1861.¹⁵ En *pengebøsse* fra o. 1900 er af messing og opsat ved indgangen. 1864 indkøbte man en ny *†klingpung*.¹⁵

Orgel (jf. fig. 23), 1977, med fem stemmer, ét manual og pedal, bygget af Fyns Orgelbyggeri, Odense. Disposition: Manual: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Principal 2', Quint 1 $\frac{1}{3}$ '; svelle. Pedal: Subbas 16'. Koppel M-P. Åben pibeopstilling bag svelledørsfacade. I skibets nordvestre hjørne.

†Harmonium, anskaffet 1919 eller 1920 for indsamlede midler.¹¹

Salmenummertavler. 1-2) 1930, to ens, 91×55 cm, med trekantet afslutning og ramme med perlestav. 3) 1976, en glat plade med stifter til sorte letmetalcifre; grå- og hvidmalet.¹¹ Et fotografi fra o. 1900 (fig. 25) viser nord for korbuen en *†salmenummertavle* i form af et udsvejfet, sortmalet bræt til påskrift med kridt.

Lysekroner, 1916, to ens, den østligste med skrivekrift på den facetterede hængeskugle: »Gave fra Gaardejer Iver Laursen Lille Dalby«. I skibet.

En *†ligbåre* nævnes i inventariet 1681.¹³

Klokke, 1633, støbt af Jørgen Hansen i Århus, tværmål 59 cm. Slagringen er stærkt profileret, og om halsen løber mellem lister en lidt ubehjælpssom versalindskrift på en blanding af dansk og plattysk: »Hos bin ick genant myn Glyck an(n)o 1633. Iørgen Hansen Klock Støber borger in Are« (Hos(ianna) kaldes jeg, min lykke, anno 1633. Jørgen Hansen klokkestøber og borger i Århus).³⁹ Klokken er den ældste ud af hen ved en snes, som støberen har leveret først med base i Århus, siden i Kalundborg (jf. eksempelvis *DK Århus* 1840, 5255 og *DK Holbæk* 2235).⁴⁰

Ved klokkeskatten 1528–29 afleveredes en *†klokke*, der med jernfang vejede 15 lispund (jf. s. 1018).⁴¹

GRAVMINDER

Gravsten (fig. 27), et fragment fra o. 1650 over ukendte. Rød kalksten, bevaret er de øverste 69 cm, bredden udgør 141 cm. Midt på stenen har et retkantet skriftfelt været flankeret af to engle, hvis hoved og skuldre ses. Oven på feltet ses under en fladbuet arkade en slidt fremstilling af Opstandelsen og i hjørnerne rester af evangelister siddende på stole. Opsat imod våbenhusets vestvæg.

Gravtræ (fig. 24), o. 1651: »Her vnder hviller den ærelige oc i Gvd salige Mand Lavrids Mickelsen som boede oc døde i Stoenbiere Anno 1651. Her vnder hviller den ærelige oc i Gvd sallige Qvinde Anne Madsdatter som boede oc døde i Stoenbierre Anno 16□□«. Gravtræ af eg, 182×89 cm, 4 cm tykt, der udgøres af et midtstykke med indskrift i indskårne versaler og et rammeværk med ranker i forsænket relief og englehoveder i hjørnerne. Indskriften kantes af en hulkel, og mellem ægtefællernes gravskrifter løber et lille slyngbånd. Træet står blottet, og allerede 1906 savnedes ethvert spor af bemaling. Gravtræet lå 1895 vestligt i skibets gulv, og 1906 hang det på skibets nordvæg, hvorfra man da flyttede det til dets nuværende plads i den blændede norddørs niche.

Gravfliser. 1) O. 1780, over ukendt. Rød kalksten, 44×44 cm, med stumper af indhugget kursivskrift, *22... 1760, †11. nov. 1780. I våbenhusgulvet, nordvestligt.

2) O. 1788, over ungkarl Morten Hansen Fog, *1706 i Faarup, †1788 i Store Dalby, »hans Alder var 72 Aar«. Som nr. 1, i våbenhusgulvet, nordøstligt.

*3) O. 1800, af tegl, rektangulær, afbrudt i venstre side, nu 10×7 cm, 3,2 cm tyk. På fladen er med skråstillede versaler indridset (i det bløde ler): »...delse«. Gravmindetypen er sjælden men kendes bl.a. fra Janderup Kirke (DK Ribe 1068). Fundet i våbenhusgulvet 1970. Opbevares i Nationalmuseet (inv.nr. D1/1970).

Fig. 24. Gravtræ, o. 1651, over Laurids Mikkelsen i Stovnbjerg og hans hustru Anne Madsdatter (s. 1899). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Grave tree, c. 1651, of Laurids Mikkelsen of Stovnbjerg and his wife Anne Madsdatter.*

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Vejle Amt i almindelighed henvises til s. 56–58, vedr. litteratur og forkortelser til s. 59–62. Endvidere er benyttet:

Arkivalier. *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1862 ff.

NM. *Håndskrifter*. Fr. Uldall, Om de danske landsbykirker VI, 290–92 (1895). – *Indberetninger*. Chr. Axel Jensen 1906 (ligtræ); Lucien Hecklen 1965 (to) (alterbordspanel); Olaf Hellvik 1970 (kalkmalerier); Mogens Larsen 1973 (altertavle, prædikestol); Karsten Vikkelsø Larsen 1994 (nyt altermaleri).

Tegninger og opmålinger. *Kirkens arkiv*. Plan, snit og facader ved Helge Andreassen 1968 (efter ældre tegninger og delvis opmåling).

Litteratur. T. A. Becker, »Dalby Sogn«, *Orion. Historisk Kvartalskrift*, I, Kbh. 1843, 124–26.

Fig. 25. Indre set mod øst, o. 1900. Foto i NM. – Interior seen towards the east, c. 1900.

Historisk indledning, bygningsbeskrivelse og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar og gravminder ved Ebbe Nyborg, orgler ved Ole Beuchert Olesen. Engelsk oversættelse ved James Manley; oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Korrektur ved Jørgen Lethan. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet september 2013.

¹ *Kronens Skøder* IV, 64–65. Skødet udstedtes først 1720.

² T. A. Becker, »Dalby Sogn«, *Orion. Historisk Kvartalskrift*, I, Kbh. 1843, 124–26.

³ LAVib. *Århus bispearkiv*. Kirkernes jura patronatus 1765–88 (C 3.1154).

⁴ LAVib. *Århus bispearkiv*. Kirkers istandsættelse m.m. 1804–23 (C 3.1151).

⁵ LAVib. *Bjerre-Hatting Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1901–22 (C 36.3).

⁶ Jf. s. 1016. Til sammenligning betalte Hedensted Kirke 20 mark.

⁷ *Becker 1843* (jf. note 2). »Den overordentlige mængde små kirker, som man især finder i Jylland, er ikke til nogen nytte og kun til besvær for præsten».

⁸ Den kgl. mønt- og Medaillesamling (FP. 3076).

⁹ Landsbyen Lille Dalby ligger i Hedensted Sogn.

¹⁰ NM. Korrespondance.

¹¹ Kirkens arkiv. Synsprotokol 1862 ff.

¹² Pillerne stod indtil 1969 i blank mur og var dækket af klinker.

¹³ RA. *Rentekammerets rev. rgsk.* Kirkeregnskaber for Århus Stift 1680–94 (571).

¹⁴ LAVib. *Århus bispearkiv*. Kirkesyn 1700–1803 (C 3.1166–76).

¹⁵ LAVib. *Bjerre-Hatting Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1833–1901 (C 36.4–7).

¹⁶ Anna Nilsén, *Kyrkorummets brännpunkt. Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 1991, s. 39–44 med fig. 22–25 og henvisning til Hans Hildebrand, »Kyrka vid Granhammar i Vintrosa socken, Nerike«, *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens månadsblad*. 17. årg. 1888, Stockholm 1890, s. 168 ff. Selv finder Anna Nilsén betegnelsen korskranke misvisende for »de massive murstykker«, men sætter dog ikke noget andet udtryk i stedet. – Rune Norberg forestiller sig døren i Horla Kirke lukket af en træfløj og med et triumfkrucifiks herover (Rune Norberg, »Ein romanisches Triumphbogenkapitell aus der Kirche von Ljungsarp in Västergötland«, *Res Medievales*, Ragnar Blomqvist, Lund 1968, s. 237–45 med fig. 8).

¹⁷ Bl.a. i Tikøb og Uggele (DK *Frøborg* 686, 2007) samt Øster Marie og Skt. Peders Kirke (DK *Bornholm* 465, 558).

¹⁸ Et våbenhus omtales første gang 1715, efter at kirken 1702 havde været uden våbenhus, jf. note 14.

¹⁹ LAVib. *Nørvang Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1803–12 (C 37B).

²⁰ Venligst oplyst af Ove Clausen, tidligere formand for menighedsrådet.

²¹ RA. *Lensregnskaber*. Stjernholm Len 1614–21; kirke-regnskab 1614/15.

²² LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1811–15 (C 4.709).

²³ LAVib. *Bjerre Hrd.s provsti*. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1803–18 (C 35A).

²⁴ LAVib. *Bygningsinspektoratet Århus*. Forskellige kirker Aa-D, 1850–1905 (B 239.120).

²⁵ Fritze Lindahl og Jørgen Steen Jensen, »Skattefundet fra Slagelse 1883«, *ÅrbOldkHist* 1983, specielt s. 138–42. Jf. også Andreas Lindblot, *Birgittas gyllene skrin*, Stockholm 1963.

²⁶ Indb. ved Olaf Hellvik 1970. Her omtales kun rosetten, mens oplysninger om de øvrige dekorationer må uddrages af korrespondancen samt fotos optaget af arkitekt Helge Andreassen og museumsinspektør Erik Skov.

²⁷ Jf. indskrifter på prædikestol.

²⁸ NM. Brev fra præsten til direktionen 7. juli 1883.

²⁹ Bent Knie-Andersen, *Horsens købstaden og guldsmedene 1500–1900*, Horsens 2006, 208–12. Her er kun disken tilskrevet Nicolai Brandt.

Fig. 26. Alterstager, 1687 eller derefter, mestermærker for Helle Andersen i Odense (s. 1894). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – Altar candlesticks, 1687 or later, master's marks of Helle Andersen in Odense.

Fig. 27. Fragment af gravsten over ukendte, o. 1650 (s. 1899). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – Fragment of tombstone of unknown deceased, c. 1650.

³⁰ Jf. note 4.

³¹ Årstallet står på stagerens stempler, der dog ikke gælder forfærdigelsesåret, men derimod året, da Helle Andersen fik mesterskab.

³² Stemplerne er bestemt 1982 af Holger Rasmussen, Nationalmuseet (brev i NM). De findes ikke gengivet under behandlingen af mesteren i Halkjær Kristensen, *Tinmærker* 76, hvor andre arbejder af ham anføres.

³³ Mackeprang, *Døbefonte* 38, 281–82.

³⁴ Note 13 og 14.

³⁵ Dette ses fra stolens inderside.

³⁶ Marie-Louise Jørgensen, *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, Nationalmuseet 2009, 15–17.

³⁷ Niels Jørgen Poulsen, »Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614–20 fra Jelling Sys-sel«, *NMArb* 1980, 62.

³⁸ LAVib. *Århus bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1830–35 (C 3.1177).

³⁹ Gengivet efter aftryk (klokkepap) ved F. Uldall 1895, da indskriften ikke kan læses 2013 på grund af klok-kens placering i tagrytteren.

⁴⁰ Vibeke Michelsen, »Jørgen Hansen klokkestøber i Århus og Kalundborg«, *Klokker. Arv og Eje* 1983–84, 83–104. Heri er Jørgen Hansens klokker registreret, også en god del forsvundne, som kendes gennem op-tegnelser.

⁴¹ RA. *Rtk*. Rgsk. indtil 1559, 1528–29. Fortegnelse over indkrævede klokker.

STORE DALBY CHURCH

Building. In 1801 this humble parish, with only one village, had a population of 86. The small Romanesque church consists of chancel and nave built in raw and split fieldstones. The chan-cel gable and south wall were rebuilt in brick in

1867, and in the same year the present porch was built on the south side of the nave, replacing an older building in half-timbering. The west gable of the nave was also rebuilt, and over this a bell cot was set up in 1936. The interiors were origi-

nally covered by flat beamed ceilings, which were replaced around 1520 by masonry vaults.

Romanesque masonry in raw and split fieldstones can now only be seen in the north side of the building, where chancel and nave have each retained a small window. The chancel must originally have had a window in each of the three sides, and the nave presumably also had a window in each long side. Of the two doors the southern one is still in use, but has been expanded and re-formed. The bricked-up north door, which is covered by a stone beam, appears on the inside as an irregular niche.

The most interesting feature is the round chancel arch, which was probably originally partially filled by a kind of masonry †*choir screen* (fig. 6). At the bottom in the western corner on each side is a split fieldstone, bonded with the chancel wall and projecting into the chancel opening. The projecting stones can be explained as the remains of a choir screen which once occupied the chancel opening up to chest height and had a passage in the middle. Similar masonry screens are preserved in two Romanesque village churches in western Sweden (Horla and Suntak), but have hitherto not been demonstrated in Denmark, presumably because pains have later been taken to obliterate the traces. In Store Dalby the projecting fieldstones were perhaps tolerated because since the Reformation they have been partially concealed by the pews.

A *wall-painting* †*decoration* on the vaults was executed by masons as a termination of the vaulting around 1520. The paintings, which resemble others in the region, were uncovered during the restoration of the church in 1970, but everything has again been limewashed over with the exception of a rosette in the chancel vault and a fragment of an inscription from the 1600s.

Furnishings. The oldest item is the Romanesque granite font with incised foliage. The much renewed pulpit is from c. 1580, and a cleaned-

off communion table panel must be dated c. 1600. The bell, according to the inscription, was founded in 1633 by Jørgen Hansen in Aarhus; a Dutch baptismal dish must be dated c. 1650, and the altar candlesticks from 1687 or later are rare works in pewter (now silver-gilt), by Helle Andersen in Odense.

The altarpiece is from 1757 but was radically restored in 1930, and the altar plate was made in 1806 by Nicolai Brandt in Horsens. A crucifix must be dated c. 1900, and the altar painting from 1960, which shows Christ Walking on the Water, is the work of Ernst Trier.

Colour scheme and repairs. The furnishings were coloured in their latest refurbishing in 1993 by the conservator Karsten Larsen, Ringe, on a blue, grey and black ground.

Older descriptions of the church give the impression of great thrift and poverty. In 1700 altarcloth, chasuble, alb, confessional and baptismal dish were all absent. †Chalice and paten were of simple pewter and the †altar candlesticks were of wood. The altarpiece included an "old image", most likely medieval, and was by 1715 "very poor", just as some of the pews were "entirely ruined".

In 1702 the pulpit of the church was oddly enough said to be "built in brick". This may have been an earlier †pulpit. In that case the present one came later from another church. However, it is also possible that the present pulpit had a high masonry base.

The altarpiece of the church was "repaired" in 1757 on the initiative of the church owner Hans de Hofman. But this information must be understood to mean that the present one was entirely rebuilt. The oldest paint was red with grey marbling and with white foliage on a red-brown ground on the wings.

The most important *sepulchral monument* is a rare 'grave tree' laid in 1651 over Laurids Mikelsen and his wife Anne Madsdatter.